Odboj, kolaborace, přizpůsobení...

Několik poznámek k výzkumu české protektorátní společnosti

Stanislav Kokoška

Bezprostředním důsledkem zřízení Protektorátu Čechy a Morava se stalo rozdělení obyvatelstva českých zemí do tří základních kategorií. Nejvyšší postavení zaujímali Němci, kteří se stali plnoprávními říšskými občany, dále následovali Češi, kteří podle nacistického právního experta Wilhelma Stuckarta „byli spíše obyvateli zvláštního druhu“, ¹ a konečně třetí kategorii tvořili Židé, na něž byly záhy vztaženy norimberské zákony, a tudíž jim žádná občanská práva nepříslušela. Osudy každé z těchto skupin obyvatelstva se vyvíjely odlišně podle toho, jak se měnila nacistická okupační politika a jaká omezující opatření s sebou přinášela probíhající válka.

Česká historiografie doposud otázky společenských proměn v letech druhé světové války komplexně neřešila. Po dlouhou dobu věnovala hlavní pozornost především represivní podstatě nacistické okupační moci a problematice českého odbojového hnutí. Prvním větším pokusem o zpracování otázek hospodářského a sociálního vývoje v Protektorátu Čechy a Morava byla trojdílná práce Václava Krále *Otázky hospodářského a sociálního vývoje v českých zemích 1938–1945*, publikovaná v letech 1957 až 1959. Přestože její autor snesl k danému tématu velké množství materiálu, a to především k vývoji protektorátního průmyslu a postavení dělnictva, práce ne-

1 KÁRNÝ, Miroslav – MILOTOVÁ, Jaroslava: Anatomie okupační politiky hitlerovského Německa v Protektorátu Čechy a Morava. In: HERMAN, Karel (ed.): *Sborník k problematice dějin imperialismu*, sv. 21: *Anatomie okupační politiky hitlerovského Německa v „Protektorátu Čechy a Morava“*. Dokumenty z období říšského protektora Konstantina von Neuratha. Praha, Ústav československých a světových dějin ČSAV 1987, dokument č. 2, s. 4–17.

dokázala překonat dobová ideologická východiska a problematická je i její heuristická hodnota. Během šedesátých let se dokázala česká historiografie ve výkladu dějin protektorátního období částečně zbavit dřívější ideologické zaslepenosti a současně se jí dařilo nacházet nová témata a nové metodologické a interpretační přístupy. Nadále se sice zaměřovala hlavně na dějiny odboje, ale do spektra jejího výzkumu vstoupily i dějiny protektorátní správy,² vývoj protektorátního tisku,³ problematika českého fašismu⁴ či genocida českých Židů.⁵ Ve studiích Jana Tesaře se pak dotkla například otázky protektorátního veřejného mínění⁶ a systematickou pozornost nadále věnovala výzkumu hospodářského vývoje v letech druhé světové války.⁷

Studium témat nastolených v šedesátých letech pokračovalo v omezeném rozsahu i ve ztížených podmínkách „normalizačního“ režimu, ať již šlo třeba o protektorátní školství⁸ nebo o hospodářské dějiny.⁹ Navíc došlo k jeho tematickému prohloubení o dějiny průmyslových závodů,¹⁰ totálního nasazení¹¹ a dalších obecných rysů nacistické okupační politiky¹² včetně fungování nacistického represivního aparátu.¹³ V devadesátých letech se k těmto tématům – kromě některých speciálních problémů, k nimž patří například městské dějiny¹⁴ – připojilo i systematické stu-

-
- 2 Viz např. ŠISLER, Stanislav: Příspěvek k vývoji a organizaci okupační správy v českých zemích v letech 1939–1945. In: *Sborník archivních prací*, roč. 13, č. 2 (1963), s. 46–95.
 - 3 Viz např. PASÁK, Tomáš: Problematika protektorátního tisku a formování tzv. skupiny aktivistických novinářů na počátku okupace. In: *Příspěvky k dějinám KSČ*, roč. 11, č. 1 (1967), s. 52–80.
 - 4 Viz např. TÝŽ: Vývoj Vlajky v období okupace. In: *Historie a vojenství*, roč. 10, č. 5 (1966), s. 846–895.
 - 5 Viz zejména LAGUS, Karel – POLÁK, Josef: *Město za mřížemi*. Praha, Baset 1964.
 - 6 TESAŘ, Jan: O metodě historického výzkumu veřejného mínění společnosti pod nacistickým režimem. In: *Historie a vojenství*, roč. 10, č. 1 (1966), s. 83–97.
 - 7 Viz zejména PRŮCHA, Václav: *Změny v sociální struktuře československé společnosti v letech 1938–45*. Praha, Vysoká škola ekonomická 1970.
 - 8 Viz např. PASÁK, Tomáš: Organizační a správní změny v českém školství v období nacistické okupace. In: VEBR, Lubomír (ed.): *In memoriam Zdeňka Fialy: Z pomocných věd historických*. Praha, Univerzita Karlova 1978, s. 215–257.
 - 9 Srv. např. GROBELNÝ, Andělín: *Národnostní politika nacistů a český průmysl: Se zvláštním zřetelem k Moravě a Slezsku*. Ostrava, Profil 1989.
 - 10 Viz např. FRANĚK, Otakar: *Dějiny koncernu brněnské Zbrojovky*, sv. 3: *Koncern brněnské Zbrojovky v letech 1939–1945*. Brno, Blok 1973.
 - 11 Viz zejména MAINUŠ, František: *Totálně nasazení (1939–1945)*. Praha, Mladá fronta 1974.
 - 12 Viz např. KÁRNÝ, Miroslav: K politické autonomii Konstantina von Neuratha. In: *Sborník k dějinám imperialismu*, sv. 18. Praha, Ústav československých a světových dějin ČSAV 1985, s. 241–293 a další studie tohoto autora.
 - 13 Viz zejména SLÁDEK, Oldřich: *Zločinná role gestapa: Nacistická bezpečnostní policie v českých zemích 1938–1945*. Praha, Naše vojsko 1986.
 - 14 Srv. např. vynikající edici Vojtěcha Šustka a Aleny Míškové *Josef Pfitzner a protektorátní Praha v letech 1939–1945*, sv. 1–2. Praha, Archiv hlavního města Prahy 2000 a Scriptorium 2001.

dium židovské problematiky a romské otázky v období protektorátu, tedy témat, která v „normalizačních“ letech opět stála na pokraji badatelského zájmu. Aktuální pozornost se ovšem soustřeďovala především na česko-německé vztahy v letech 1938 až 1945 a jejich vyústění v poválečném odsunu Němců z Československa. Z tohoto hlavního výzkumného proudu výrazně vybočily pouze dvě práce: knižně publikovaný soubor původně samizdatových studií Jiřího Doležala o české kultuře za protektorátu¹⁵ a dílčí monografické pojednání o protektorátní každodennosti z pera Jana Gebharta a Jana Kuklíka.¹⁶ Ani tato druhá práce však neměla podobu textu, který by metodologicky zásadně posunul kupředu dosavadní výzkum historie Protektorátu Čechy a Morava. Jednalo se o populární, narativní výklad některých témat z protektorátních dějin, který byl navíc doveden jen do roku 1943. Vůbec tak nepostihoval radikální sociální proměny, jež nastaly v důsledku vyhlášené totální mobilizace.

Současný stav historického poznání a jeho výzkumné trendy plasticky odráží nedávno vydaná syntéza československých dějin v letech 1938 až 1945 z pera autorské dvojice Jan Gebhart a Jan Kuklík.¹⁷ Zcela jasně v ní dominuje zájem o politické dějiny, které vyplňují značnou část kapitol věnovaných domácímu a zahraničnímu odboji. Detlef Brandes proto ve své recenzi autorům vytýká nejen chronologickou nevyváženost syntézy (již tradičně je výrazně nejméně stran věnováno období od léta 1942 do léta 1944), ale současně i konstatuje, že české dějepiscectví dosud fakticky nezkoumá „každodenní život v českých zemích ani názory a nálady oné velké většiny obyvatelstva, která ani nekolaborovala, ani se nepodílela na odboji“.¹⁸

Protektorátní společnost jako předmět výzkumu

Obecně platí, že politické dějiny samy o sobě neposkytují dostatečné vysvětlení historických událostí. Svým zaměřením na klíčové osobnosti, stojící na vrcholu mocenského rozhodování, z výkladu fakticky eliminují všechny ostatní aktéry, kteří tak zůstávají v pozici anonymní homogenní masy. Historický vývoj se tak zjednodušuje na pouhý střet idejí vtělených do myšlenkových představ vůdčích osobností a jejich praktického konání. Přitom je zřejmé, že v „anonymní mase“ rezonují jenom některé myšlenky těchto osobností, stávají se podkladem pro individuální rozhodování a případné následování. Zároveň ovšem musí být splněny určité společenské podmínky, protože lidské jednání odvisí vedle čistě rozumových procesů i od daných okolností.

15 DOLEŽAL, Jiří: *Česká kultura za protektorátu: Školství, písemnictví, kinematografie*. Praha, Národní filmový archiv 1996.

16 GEBHART, Jan – KUKLÍK, Jan: *Dramatické i všední dny protektorátu*. Praha, Themis 1996.

17 TÍŽ: *Velké dějiny Zemí koruny české*, sv. XVa a XVb: 1938–1945. Praha – Litomyšl, Paseka 2006 a 2008.

18 Viz *Český časopis historický*, roč. 106, č. 3 (2008), s. 666–669.

Stejná idea, dokonce vyslovená stejnou osobností, tak může být v jedné konkrétní situaci hromadně sdílena a následována, a v jiné nikoli. Snaha porozumět historickým událostem – tomu, jak se naplňují sdílenou lidskou aktivitou – by proto měla vycházet i ze sociologického přístupu. Člověk je z tohoto pohledu proměnlivou bytostí, která nikdy nereaguje stejně, ale různým způsobem v závislosti na určitých situacích a skutečnostech, kterým je bez ohledu na svou vůli vystavena.¹⁹

Česká historiografie protektorátního období se po roce 1989 ocitla v obtížné situaci. Na jednu stranu by potřebovala dokončit systematický výzkum protektorátního období, který v širokém záběru započal v šedesátých letech, avšak ještě dříve, než mohly vzniknout základní historické práce, bylo jeho cílené pokračování zcela znemožněno nastupující „normalizací“. Současně by však měla modernizovat svůj výzkum a dohnat tak zpoždění, které se jasně ukazuje ve srovnání s jinými evropskými zeměmi. Z tohoto druhého požadavku pak vyplývá časté volání po aplikaci nových výzkumných metod, které zaznívá na různých historických fórech²⁰ anebo se objevuje v recenzích nově vydaných monografií.²¹ Podle výstižné poznámky profesora Roberta Kvačka v těchto koncepčních debatách získává sama metoda jakoby „až samospasitelnou odbornou funkci“. ²² Značně kriticky se k podobným snahám o rychlou modernizaci postavil rovněž Zdeněk R. Nešpor, když konstatoval, že po roce 1989 byly západní inovační trendy „přijímány namnoze mechanicky, bez hlubšího porozumění a skutečného zaujetí“. Podle jeho názoru šlo spíše o zaujímání progresivního postoje některými historiky, takže například „historická antropologie zůstává spíše ‘vývěsním štítem’, proklamativní distancí vůči některým dosavadním přístupům k historické práci“.²³

19 Srv. DÜLMEN, Richard van: *Historická antropologie: Vývoj. Problémy. Úkoly*. Praha, Dokořán 2002, s. 11 n.

20 Viz např. diskuse na 8. sjezdu českých historiků v Hradci Králové v roce 1999 a její následné pokračování.

21 Srv. např. stručnou recenzi nedávno vydané monografie spoluautorů Jaroslava Hrbka, Víta Smetany, Stanislava Kokošky, Vladimíra Piláta a Petra Hofmana *Draze zaplacená svoboda: Osvobození Československa 1944–1945* (Praha, Paseka 2009) z pera Jana Dobeše. Dvousvazkovou publikaci, která je věnována vojensko-politickým aspektům osvobozování Československa v letech 1944 a 1945, autor hodnotí jako dnes již poněkud archaický produkt válečných dějin. Je třeba samozřejmě souhlasit s autorovým názorem, že moderní válka „postihuje veškeré obyvatelstvo, dopadá na hospodářství, mění sociální poměry, odráží se v kultuře a hodnotové sféře“ a že právě „tyto její vlivy by měla dnešní historiografie zachytit“. (DOBEŠ, Jan: *Svoboda draze zaplacená, nebo lacino prodaná?* In: *Lidové noviny* (22.8.2009), příloha „Orientace“, s. 21.) Ovšem bez toho, aby nejprve vznikly kvalitní faktografické práce o samotném průběhu války, lze toto aktualizované zadání jen těžko plnit.

22 KVAČEK, Robert: Dvanáct glos o historiografii nové doby. In: *Československá historická ročenka 2004*. Brno, Masarykova univerzita 2004, s. 175–178, cit. s. 176.

23 NEŠPOR, Zdeněk R.: Dvojí život historické antropologie: Interdisciplinární (ne)porozumění mezi historiky, sociology a sociálními antropology. In: *Dějiny – teorie – kritika*, roč. 2, č. 1 (2005), s. 87–104, cit. s. 102–104.

Robert Kvaček vnímá kriticky i samotné používání termínu „společnost“. Podle jeho názoru se do centra zájmu české historiografie dostalo spíše jen slovo a „více se pracuje právě s pojmem než s opravdovou znalostí látky“.²⁴ Termín „společnost“ je samozřejmě velmi nejednoznačný.²⁵ Nejčastěji bývá společnost definována jako strukturovaný celek, nikoli jen souhrn všech lidí žijících v určitém teritoriu, ale soubor více či méně kodifikovaných vazeb, které mezi nimi fungují. Právě tyto vazby zajišťují, že lidé tvoří jeden koherentní celek, že jedinec se v rámci společnosti obvykle chová tím a ne jiným způsobem, že se identifikuje s tímto celkem a dodržuje jeho pravidla. Takto definovanou společnost lze již sice historicky zkoumat, ale jde pouze o sociologický konstrukt, který sám o sobě není schopen vysvětlit skutečné motivy lidského jednání.

Dušan Třeštík v této souvislosti upozorňuje, že „lidé nejednají na základě racionálního kalkulu, nýbrž na základě těch vzorců, představ a hodnot, které jim předepisuje jejich kultura“.²⁶ Ovšem ani odkaz na kulturu jakožto historicky předávaný systém významů, který jedinci získávají socializací, respektive systém, s jehož pomocí lidé sdělují své postoje k životu, udržují je a rozvíjejí, fakticky nic neřeší. V případě Třeštíkovy námítky se jedná hlavně o to, čemu přiznáme hlavní motivy lidského jednání: zda racionálnímu kalkulu odvislému od ekonomických vazeb, anebo kultuře, která „do všeho toho krásně objektivního vnáší subjektivní hodnoty a jiná ideologická mámení“.²⁷ Stejně jako společnost ani její kultura ovšem není a nemůže být homogenní. Podle francouzského sociologa Pierra Bourdieu se způsob, jakým člověk jedná, odvíjí od toho, v jakém sociálním poli se nachází. Klíčovým prvkem je tu habitus, soubor individuálních potřeb a schopností, který nejenom ovlivňuje jednání aktérů, ale váže je i do skupin sdílejících společnou vizi světa a koherentní způsob chování.²⁸

Společnost je v obecném smyslu slova jenom prostředím, ve kterém se pohybují jednotliví aktéři. I když ve společnosti existují jasné ekonomické, politické a kulturní vazby, sama o sobě představuje dynamický celek, který se neustále vyvíjí. Je totiž založena na vzájemné interakci: Na jednu stranu determinuje chování lidí, na druhou stranu se sama proměňuje podle toho, jak lidé společenské strukturální vazby nově reprodukují. Pro společnost je přitom charakteristická nikoli její homogenita, ale naopak nejednoznačnost a rozpornost. Ačkoli se v ní uplatňuje široká kolektivní identita zajišťující sociální soudržnost (typicky národnostní cítění), rozhodně pro ni neplatí, jak poznamenává americký filozof Brian Fay, rovnice jedna

24 KVAČEK, R.: Dvanáct glos o historiografii nové doby, s. 176 (viz pozn. 22).

25 Srv. např. KELLER, Jan: *Úvod do sociologie*. Praha, Slon 2005, s. 10 n.

26 TŘEŠTÍK, Dušan: Dějiny jako dějiny společností nebo jako dějiny kultur? In: *Dějiny a současnost*, roč. 23, č. 4 (2001), s. 29–33, cit. s. 30.

27 Tamtéž.

28 Viz MONTOUSSÉ, Marc – RENOARD, Gilles: *Přehled sociologie*. Praha, Portál 2009, s. 129–131.

kultura rovná se jedna společnost. I pro ty nejvíce homogenní společnosti jsou totiž charakteristické důležité vnitřní rozdíly, ať již třeba náboženské, pohlavní, třídní, kastovní nebo etnické.²⁹

Je přirozené, že nejdříve je třeba definovat výzkumné téma a teprve potom k němu hledat vhodné metody. Pokud chceme zkoumat protektorátní společnost, musí jít v první řadě o poznání sociálního prostředí, v jehož rámci probíhá individuální jednání. Jenom se znalostí tohoto prostředí je pak možné zkoumat další „sociální témata“, ať již jde o strategie aktérů, vzorce chování nebo mentality. Jinými slovy řečeno, prvním nezbytným krokem k poznání protektorátní společnosti jsou dějiny všedního dne, respektive každodennosti. Teprve po jejich zvládnutí, shromáždění nezbytné sumy základních poznatků, lze výzkumný záběr rozšiřovat o další sociologické nebo antropologické postupy. Právě pro každodenní život přitom platí, že jeho struktura se z lidského vědomí nejrychleji vytrácí. Jednotliví aktéři každodennost obvykle vnímají jako sled banalit a samozřejmostí. S proměnami každodenního života se pak mění i racionalita, jíž se řídí jednání, a dřívější každodenní chování se dokonce může zpětně jevit i samotným aktérům jako zcela iracionální.³⁰

Dvě podoby vynucené kolaborace

Omezenost dosavadních interpretací protektorátní společnosti spočívá v tom, že o ní uvažují jako o entitě, která se pohybovala mezi odbojem a kolaborací. Vznik této koncepce byl dobově podmíněn a bezprostředně souvisel s retribučním soudnictvím, respektive s procesem takzvané národní očisty, která představovala jedno z klíčových politických témat v poválečném střetu o další směřování republiky. Pozdější historické práce ovšem ukázaly, že toto dilema – kolaborace nebo odboj – neprocházelo společností jako celkem, ale bylo přítomné v každém jedinci, který byl její součástí. Základním rysem protektorátního období byla totiž takzvaná vynucená kolaborace, vyplývající nikoli z identifikace s nacistickým režimem (ta se projevovala pouze u nepříliš početné skupiny českých fašistů, respektive jejich části reprezentované zejména Vlajkou), ale z brutality okupačního režimu, který formou exemplárních trestů, neodůvodněného a nepřiměřeného násilí programově šířil existenční strach paralyzující českou společnost.

Právě představa bytostného ohrožení, a to nejenom jedinců schopných přizpůsobit své individuální chování, ale celého dosavadního národního života, byla od podzimu 1939 základním pocitem ovlivňujícím atmosféru v české protektorátní společnosti. Zřetelně je patrný nejen v pramenech osobní povahy, ale odrážel se

29 FAY, Brian: *Současná filozofie sociálních věd: Multikulturní přístup*. Praha, Slon 2002, s. 287.

30 K filozofickému pojetí každodenního života srv. např. esej Václava Umlaufa „Proč spadl Thálés do studny? K filosofii každodennosti“. In: <http://www.umlaufoviny.com/www/publikace/publikace/Eseje/Kazdodennost.html>.

i v dobové propagandě šířené protektorátními elitami. Vznik protektorátu, respektive Háchova cesta do Berlína 14. března 1939, byly vykládány jako dějinná nutnost a spolupráce s okupační mocí byla vysvětlována jako jediný možný prostředek zajišťující národní přežití v takzvaném německém prostoru. I v rámci této vynucené kolaborace ovšem od samého počátku existovaly dva proudy. Pro část protektorátní reprezentace symbolizovanou zejména Aloisem Eliášem šlo pouze o dočasné přizpůsobení, respektive pouhou taktiku, která spoluprací s okupační mocí v některých oblastech měla současně vytvářet prostor pro hájení takzvané životně důležitých národních zájmů. Pro představitele aktivismu, tedy programové kolaborace reprezentované zejména Emanuelem Moravcem, šlo naopak o základní strategii přežití, která – pokud měla být úspěšná – musela být ve vztahu k okupační moci bez jakýchkoli koncesí.

Je zřejmé, že oba tyto póly vynucené kolaborace byly dány rozdílnými představami o vývoji druhé světové války a jejích konečných výsledcích. Tento poznatek je dostatečně známý z vývoje protektorátní politiky, v jejímž rámci právě vztah k Německu tvořil základní bod rozhodování. Počáteční představa vlády, která bude za cenu jen skutečně nezbytných ústupků bránit národní zájmy, vzala již na podzim 1939 za své a byla na přelomu jara a léta 1940 nahrazena politikou oportunistického přizpůsobování okupační moci. O rok později, ještě před nástupem Reinharda Heydricha do funkce zastupujícího říšského protektora, ztratila protektorátní politika i tento svůj rozměr a prakticky bez odporu se už jen podřizovala zájmům a požadavkům třetí říše.

Ambivalentně se samozřejmě utvářel i vztah představitelů těchto dvou pólů vynucené kolaborace k českému odboji. Činitelé programové kolaborace důsledně odmítali jak domácí, tak zahraniční odboj, který v duchu své koncepce vnímali jako formu nezodpovědného chování, jež bezprostředně ohrožuje národní existenci. Pro generála Eliáše a další představitele takzvané retardační politiky hrál český odboj sice důležitou roli, jednoznačný význam však připisovali pouze jeho zahraniční větvi. K domácímu odboji se stavěli převážně zdrženlivě a byli ochotni podporovat pouze jeho zpravodajskou činnost, případně odchody československých důstojníků do exilu za účelem výstavby zahraničních jednotek, tedy aktivity, které celkovou situaci v protektorátu nijak viditelně neovlivňovaly. Tento postoj byl zcela pochopitelný a souvisel s tím, že právě zachování klidu a pořádku v českých zemích znamenalo jeden z nejcennějších „artiklů“, který česká protektorátní reprezentace mohla použít při prosazování své národně obranné politiky vůči okupační moci.

Při posuzování protektorátní společnosti jako celku je třeba brát zřetel na skutečnost, že tato společnost fungovala v totalitním prostředí, ve kterém pro jednotlivá rozhodnutí neexistovala možnost skutečné demokratické volby. Moralizující pohledy na společnost, jež se nachází v sevření totalitního systému, obvykle nejsou schopny pracovat s elementárním faktem, že smyslem lidské existence není její sebezničení, ale naopak přežití. Důležitý je přitom ten moment, že od popisované reality jsme už příliš vzdáleni, neuvědomujeme si tedy ani její základní konsekvence, a fakticky ji hodnotíme pouze podle univerzální představy o tom, jak se projevuje mravní chování. Problémem protektorátní společnosti samozřejmě nebylo to, že by

z ní zcela vymizely morální imperativy. V důsledku rostoucí brutality okupačního režimu ovšem tvořily čím dál menší součást lidského rozhodování. Člověk je totiž sice vědomě jednající bytost, ale do jeho rozhodování se vedle vlastní kritické volby promítají i emocionální reakce a racionální preferenční úvahy.³¹

V tomto ohledu je třeba rozlišovat mezi manifestačním a skutečným obsahem té či oné aktivity. Typickou ukázkou jsou česká shromáždění po atentátu na Reinharda Heydricha. V současném mediálním diskurzu jsou zpravidla vnímána jako výraz české kolaborantské mentality, symbol „ohnutých zad“ a projev typické národní zbabělosti. V podstatě se zde ovšem přejímá virtuální obraz vytvořený nacistickou propagandou za použití běžných manipulativních technik, jako jsou předem připravené projevy a jejich tiskové ohlasy, doplněné fotografickou a filmovou konstrukcí požadované „reality“. Z dobových hlášení nacistické Bezpečnostní služby (*Sicherheitsdienst* – SD) je přitom zřejmé, že propagandistická podoba těchto shromáždění – působivá manifestace loajality k třetí říši – se podstatně lišila od skutečnosti. Při prvním shromáždění, uspořádaném 2. června 1942 na Staroměstském náměstí, převládal opravdový strach, který byl ovšem brzy nahrazen pocitem pragmatické nutnosti účastnit se těchto veřejných akcí. Řečeno ještě jinak: V prvním případě, na Staroměstském náměstí, byla přítomna skutečná masa schopná v důsledku paralyzujícího strachu kolektivního prožívání. V závěru celé kampaně se konala už jen masová shromáždění jednotlivců, které spojovala pouze potřeba navenek demonstrovat svou loajalitu vůči říši bez ohledu na to, co si ve skutečnosti myslí.³²

Spory o pojetí kolaborace a její problematická interpretační hodnota

Interpretační problém při zkoumání české protektorátní společnosti představuje především termín „kolaborace“, který je jazykovým importem a v českém prostředí se plně prosadil až v poválečném období. Původní francouzské slovo *collaboration* bylo přitom označením pro oficiální politiku vlády ve Vichy, jejíž představitelé již na podzim 1940 deklarovali a současně i prosazovali nutnost loajální spolupráce

31 Viz WEINBERGER, Ota: *Alternativní teorie jednání*. Praha, Filosofia 1997, s. 232.

32 Srv. např. následující výňatek ze zprávy SD o velkém shromáždění v Hradci Králové dne 23.6.1942: „Navenek vzbudilo shromáždění ... silný dojem, že účastníci na ně byli víceméně nakomandováni... Při ukončení shromáždění pouze malá část přítomných zvedla ruku k pozdravu, dokonce i českou hymnu zpíval spolu s hudbou jen málokdo. Shromáždění nezanechalo, pokud mohlo být po ukončení pozorováno, v zúčastněných žádný zvláštní dojem. Pro nezáměr a malý ohlas řeči (ministra Emanuela Moravce – pozn. autora) jsou charakteristické následující výroky: To bychom si mohli také poslechnout v rádiu, nebo: To si mohl člověk také přečíst v novinách.“ (LINHARTOVÁ, Lenka – MĚŠTÁNKOVÁ, Vlasta – MILOTOVÁ, Jaroslava (ed.): *Heydrichova okupační politika v dokumentech*. Praha, Československý svaz protifašistických bojovníků 1987, dokument č. 56, s. 155 n.)

s třetí říší.³³ Bez ohledu na tento svůj konkrétní obsah ještě za války získalo ve spojenecké propagandě pejorativní význam a spolu se slovem „kolaborant“ bylo užíváno k označování lidí, kteří (bez ohledu na své motivy) spolupracovali s okupační mocí a dopouštěli se tak národní zraedy.

V poválečném Československu se slova „kolaborace“ a „kolaborant“ začala používat pouze v jejich druhém, přeneseném významu. Z právního hlediska byla výslovně definována pouze v nařízení Slovenské národní rady č. 33/1945 Zb. o potrestání zločinců, okupantů, zrádců a kolaborantů a o zřízení lidového soudnictví. Podle této normy byl kolaborantem každý, kdo napomáhal okupantům či domácím zrádcům ve vedení války, v poškozování válečného úsilí SSSR a Spojenců nebo osvobozovacího boje slovenského národa, kdo nařizoval či vykonával perzekuci z důvodů rasových, národních, náboženských, politických či pro antifašistické přesvědčení, kdo se účastnil deportací slovenských občanů do ciziny či zajišťovacích táborů, kdo se s využitím válečných poměrů nepřiměřeně obohatil a kdo ve veřejných funkcích pomáhal udržovat okupační režim nebo jej veřejně schvaloval.³⁴ Fakticky se tak jednalo o individuální zločiny, respektive o kategorii osob, které v prezidentských retribučních dekretech byly označovány jako pomahači nacistických zločinců a národních zrádců.

Obdobně definoval kolaboraci i slovník cizích slov z roku 1946, v němž se ovšem připomínalo, že akt spolupráce s okupační mocí sám o sobě ještě není znakem kolaborace a že pro zařazení do této kategorie musí být splněny i další důležité podmínky. Novinář Karel Tauš, autor této příručky, slovo „kolaborant“ vnímal jako označení těch, kteří „ochotně a nadbytečně horovali pro spolupráci s Němci, kdož svým pracovním nasazením a dobrovolně zvýšeným tempem usnadňovali nacistům krvavé protahování války, ať už pro vlastní hmotný prospěch anebo z opravdové vrozené zrádčovské povahy, nestatečnosti nebo pohodlí, zbabělosti a osobní hlouposti“.³⁵

Tento důraz na osobní motivaci jako druhý podstatný znak kolaborace měl oporu i v poválečných retribučních dekretech. Například dekret prezidenta republiky č. 16/1945 Sb. o potrestání nacistických zločinců, zrádců a jejich pomahačů a o mimořádných lidových soudech neumožňoval protektorátním činitelům obhajobu s odkazem na plnění služebních úkolů, jednal-li tak obviněný „s obzvláštní horlivostí, překročuje tak ve značné míře normální rámec svých povinností“.³⁶

33 Viz *The Oxford Companion to the Second World War*. Oxford, Oxford University Press 1995, s. 247.

34 Viz BORÁK, Mečislav: *Spravedlnost podle dekretu: Retribuční soudnictví v ČSR a Mimořádný lidový soud v Ostravě (1945–1948)*. Šenov u Ostravy, Tilia 1998, s. 85.

35 TAUŠ, Karel: *Slovník cizích slov, zkratk, novinářských šifer, pseudonymů a časopisů pro čtenáře novin*. Brno, Karel Jelínek 1946, s. 339.

36 Dekret prezidenta republiky č. 16/1945 Sb. z 19.6.1945 o potrestání nacistických zločinců, zrádců a jejich pomahačů a o mimořádných lidových soudech, paragraf 13. In: *Sbírka zákonů a nařízení státu československého: Ročník 1945*. Praha 1945, s. 25–31, cit. s. 27.

Obdobně se postupovalo například i ve správním řízení při vydávání potvrzení o národní spolehlivosti, kdy se posuzovala míra a dobrovolnost styků dotyčné osoby s Němci. Karel Tauš ve svém slovníku současně připomíná, že slovo „kolaborant“ v jeho původním významu se „začalo hodně zneužívat, byla z něho vytvořena nadávka, ale i nebezpečná zbraň proti nepohodlným lidem“.³⁷ Toto účelové obviňování z kolaborace se objevovalo nejenom v poválečné politické publicistice, ale odráželo se i v množství žalob podle takzvaného malého dekretu, jímž se trestaly delikty proti národní cti. Jak uvádí archivář a historik Jan Ryba, jenom v Praze bylo do května 1947 zahájeno 34 727 trestních případů, z nichž ovšem 10 764 muselo být hned v první instanci pro neprokazatelnost zastaveno.³⁸

Hanlivý význam slov „kolaborant“ a „kolaborace“ se udržel až do dnešní doby. Zejména v historizující a ideologizující publicistice dochází k jeho absolutizaci, kdy za kolaborující bývají označovány celé sociální skupiny, nebo dokonce i celý český národ. Právě ve skutečnosti, že se jedná o slovo s jednoznačně negativní konotací, spočívá významný důvod, proč se termín „kolaborace“ spíše jen zdrženlivě uplatňuje v historickém bádání. Pokud bychom ji totiž chtěli vnímat jako jeden z modelů sociálního chování v letech okupace, museli bychom současně umět rozlišovat, s ohledem na charakter okupačního režimu, mezi dobrovolnou a vynucenou kolaborací. Fakticky bychom se chytli do stejné morální pasti, ve které se ocitlo retribuční soudnictví. V podmínkách režimu, který soustavně ohrožuje základní existenční hodnoty, lze totiž jen těžko hledat univerzálně platnou hranici mezi tím, co bylo nezbytně nutné k přežívání, a mezi tím, co již překračovalo vynucenou loajalitu vůči okupační moci. V tomto ohledu jsme samozřejmě schopni zpětně definovat například to, co bylo v letech okupace považováno za „mravně přípustnou míru styků Čechů s Němci“. Problém ovšem nastane v okamžiku, kdy bychom podle tohoto kritéria měli začít třídit a zpětně vyhodnocovat jednotlivé lidské osudy.³⁹ U naprosté většiny případů totiž narazíme na skutečnost, že *ipso facto* vynášíme

37 TAUŠ, K.: *Slovník cizích slov...*, s. 339.

38 Viz RYBA, Jan: Antisemitské delikty ve spisech trestních komisí nalézacích Ústředního národního výboru hlavního města Prahy (výsledky výzkumu). In: BORÁK, Mečislav (ed.): *Poválečná justice a národní podoby antisemitismu: Postih provinění vůči Židům před soudy a komisemi ONV v českých zemích v letech 1945–1948 a v některých zemích střední Evropy. Sborník příspěvků*. Praha – Opava, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Slezský ústav Slezského zemského muzea 2002, s. 136–179, zde s. 136. Pražské trestní nalézací komise vynesly pouze 3884 rozsudků a přibližně dvacet tisíc neukončených případů postoupily okresnímu soudu trestnímu, resp. i některým jiným úřadům.

39 Zajímavou sondu v tomto ohledu přináší např. studie Jiřího Veselého „Spolupráce s protivníkem za druhé světové války na Českokrumlovsku“ ve sborníku: PETRÁŠ, Jiří (ed.): *Kolaborace. Kolaborace? Kolaborace! Sborník příspěvků z vědecké konference konané v Jihočeském muzeu v Českých Budějovicích dne 5. května 2006*. České Budějovice, Jihočeské muzeum 2007, s. 65–72. Autor na konkrétních osudech např. dokládá, že „odrodilci“ nepřijímali německé občanství pouze pro materiální výhody, jak se po válce zjednodušeně soudilo, ale třeba i kvůli smíšeným manželstvím nebo přímému germanizačnímu tlaku.

nové soudní výroky. Jak upozorňuje například historik Pavel Večeřa, který se systematicky věnuje protektorátnímu tisku, nelze studovat projevy kolaboračního chování, aniž bychom do výzkumu zahrnuli jejich jednotlivé aktéry. V případě protektorátní žurnalistiky je to možné „jen v dialogu mediálních produktů zdánlivě pevně zachycených v tiskařské černi novin na jedné straně a na straně druhé hledáním a zkoumáním motivů konkrétních lidských bytostí, tedy novinářů a publicistů ... s vědomím celé složitosti, ba ambivalentnosti motivací lidského konání“.⁴⁰

Jestliže bychom kolaboraci definovali jen jako pouhou spolupráci s okupační mocí, potom už samotnou legální existenci v totalitním systému by bylo možné chápat jako kolaboraci. Kolaborantem – pomocníkem okupační moci – by byl při takto širokém pojetí prakticky každý, kdo vykonával nějaké zaměstnání, čímž nedobrovolně podporoval německé ekonomické úsilí, zastával nějakou správní funkci, a byl tak součástí struktury, po které se přenášela vůle okupační moci, anebo se účastnil, byť jen pasivně, veřejného společenského života, protože i tato sféra byla brzy provázána projevy okázalé loajality vůči třetí říši. V takto širokém pojetí by formálními kolaboranty byli rovněž v naprosté většině příslušníci domácího odboje, s výjimkou těch, kteří žili v ilegalitě nebo trvale působili v různých partyzánských jednotkách. Fakticky bychom tak popřeli i skutečnost, že určitá míra spolupráce s okupační mocí byla nutná k zachování základních životních potřeb české společnosti. Profesor Hans Lemberg se u tohoto aspektu kolaborace odvolává na princip obecného blaha: Jednotlivci kolaborují, aby předešli hrubému vměšování okupační moci do života podrobené společnosti, aby existenční podmínky spoluobčanů učinili snesitelnějšími, či dokonce proto, aby se nezhroutil komplikovaný státní mechanismus.⁴¹

Komplikovanost pojmu kolaborace si uvědomovali všichni historici, kteří se systematicky zabývali studiem protektorátních dějin. Jan Tesař ve své již klasické studii z roku 1968 „Záchrana národa“ a kolaborace“ navrhoval v rámci tohoto termínu soustředit pozornost nikoli na řadové přísluhovače, zrádce a udavače, ale naopak na reálné politické síly, pro které byla kolaborace v té či oné podobě skutečným programem.⁴² S tím nesouhlasil Tomáš Pasák, tehdejší Tesařův názorový oponent, který upozorňoval, že je „zcela pochybené“ zahrnovat pod společný jmenovatel poválečného pojmu „kolaborace“ loajalitu, aktivismus, programovou kolaboraci

40 VEČEŘA, Pavel: Ošemetné Scylly a zrádné Charybdy protektorátních novinářů: K projevům pasivní rezistence a kolaborace na stránkách českých tištěných médií za německé okupace (1939–1945). In: *Mediální studia*, roč. 2, č. 3 (2007), s. 252–271, cit. s. 258.

41 LEMBERG, Hans: Evropská kolaborace s Třetí říší okolo roku 1941. In: TÝŽ: *Porozumění: Češi – Němci – východní Evropa 1848–1948*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1999, s. 304.

42 TESAŘ, Jan: „Záchrana národa“ a kolaborace. In: *Dějiny a současnost*, roč. 10, č. 5 (1968), s. 5–9. Studie vyšla také v publikaci Jana Tesaře *Traktát o „záchraně národa“: Texty z let 1967–1969* (Praha, Triáda 2006), a to jako součást 3. oddílu nazvaného „Místo závěru na jaře 1968“ (s. 291–302, zde s. 292 n.).

a český fašismus. Obával se, že by tak mohlo dojít k nivelizaci vnímání různých politických proudů v české společnosti, a to třeba i v takovém rozsahu, že „bychom nepochopili rozdíly mezi J. Rysem-Rozsévačem – vůdcem fašistické skupiny Vlajka – a reprezentantem programové kolaborace E. Moravcem“.⁴³

Na základě zmíněné debaty z roku 1968 se ustálilo členění české kolaborace do dvou, případně tří ideových směrů. Jan Tesař rozlišil dva základní kolaborační proudy: „ideologické nacisty“ a protektorátní politickou reprezentaci, která spoluprací s nacisty sledovala své vlastní, většinou „opoziční nebo v té či oné míře přímo protinacistické cíle“. Problém představovala především druhá kategorie, pro jejíž označení Tesař navrhoval výraz ze slovníku československé exilové propagandy, který byl hodně expresivní: „háčovština“.⁴⁴

Proti tomu vystoupil Tomáš Pasák, který dokazoval, že česká protektorátní politika přece prošla určitým vývojem a teprve na jeho konci byla naprostá kolaborace s nacistickým režimem, tedy ona pověstná „háčovština“. Na příkladu prezidenta Emila Háchy rozlišil Pasák tři základní etapy protektorátní politiky, které vymezil léty 1939 až 1941, 1941 až 1943 a 1943 až 1945. Pro první okupační období byl podle něj charakteristický „úpěnlivý zápas za udržení života českého národa“, pro který razil pojmenování „retardační politika“. Druhá etapa se pak vyznačovala totálním ústupem z předchozích programových pozic a loajalitou, která přecházela v „předstíraný nebo i vážně míněný aktivismus“. V tomto vývojovém schématu (aniž by to však Tomáš Pasák výslovně říkal) tak plnohodnotný kolaborační koncept české protektorátní politiky představuje až její závěrečná etapa spadající do let 1943 až 1945. Ta ovšem již byla obdobím, kdy se u prezidenta Háchy, hlavního českého politického představitele protektorátu, naplno rozvinula jeho nemoc a stala se tak z něho jen pouhá fyzická troska.⁴⁵

Jan Tesař v závěru předčasně ukončené polemiky namítal, že mezi odbojem a kolaborací nikdy nevedla ostrá hranice a že českou protektorátní garnituru ke kolaboraci bezpochyby vedlo její vlastenectví, respektive představa, že pouze touto cestou lze dosáhnout „záchrany národa“. Zdůraznění skutečnosti, že vlastenectví nevyklučovalo kolaboraci (a také naopak: kolaborace mohla jít ruku v ruce s vlastenectvím), vyplynulo z té okolnosti, že Tomáš Pasák posunul do středu polemiky generála Aloise Eliáše, kterého – inspirován dobovými názory komunistického činitele Václava Kopeckého – prezentoval jako novodobého českého Konrada Wallenroda, hrdinu poemy Adama Mickiewicze, který se jako velitel Řádu německých

43 PASÁK, Tomáš: *Český fašismus 1922–1945 a kolaborace 1939–1945*. Praha, Práh 1999, s. 385.

44 TESAŘ, J.: „Záchrana národa“ a kolaborace, s. 293.

45 PASÁK, T.: *Český fašismus 1922–1945 a kolaborace 1939–1945*, s. 384. Srv. též další autorovy zásadní práce JUDr. Emil Hácha (1938–1945) (Praha, Horizont 1997) a Pod ochranou říše (Praha, Práh 1998).

rytířů, bojujících s Litevci, snažil sloužit své litevské vlasti, až k tragické oběti. Tesař v Eliášovi však mnohem spíše viděl Hamleta, tragickou postavu, kterou přes všechny její nesporné odbojové zásluhy nelze vyjmát z politického směru, který reprezentoval. Aniž by to výslovně zmínil, měl přitom před očima zřejmě obraz maršála Henriho Pétaina. I jemu přiznával nesporné vlastenectví a připomínal, že se pro jeho kolaborační směr, ideově odlišný od Lavalova, začíná používat termín „attentismus“.⁴⁶ Šlo zjevně o analogickou situaci k výzkumu českých protektorátních dějin, ve kterém Tomáš Pasák začal používat ve vztahu k Eliášově vládě termín „retardační politika“, aby tak odlišil jednotlivé etapy české protektorátní politiky.⁴⁷

Výše popsaná polemika vedla německého historika Detlefa Brandese k tomu, aby ve své monografii o dějinách protektorátu rozlišil tři následující kolaborační směry:

1) ideová kolaborace z fašistického, nacionálněsocialistického nebo antisemitického přesvědčení;

2) aktivismus, tedy bezvýhradná spolupráce s okupační mocí v důsledku očekávání vítězství třetí říše ve válce;

3) kolaborace jako dočasné přizpůsobení německým zájmům ve snaze zabránit „něčemu ještě horšímu“.⁴⁸

Brandesovo členění se v podstatě ujalo. V roce 2002 je ve své souhrnné práci o Protektorátu Čechy a Morava převzal právní historik Pavel Maršálek; jenom s tím rozdílem, že třetí Brandesovu formu nazval „kolaborací vynucené konformity“.⁴⁹ Z tohoto pojetí vybočil pouze Miroslav Kárný, který vnímal kolaboraci jako nezbytnou součást nacistické okupační politiky. Tento termín proto vyhradil pouze pro českou protektorátní reprezentaci, tedy prezidenta, vládu a úřady autonomní správy, jejichž představitelé dodávali legitimitu nacistickému okupačnímu režimu a podporovali i jeho cíle. Od této politické kolaborace pak odlišoval omezenou spolupráci s okupační mocí, která byla nutná k zajištění běžných životních potřeb obyvatelstva. Osoby, které zcela přešly na stranu nepřítele, například Emanuela Moravce, již Kárný nepovažoval za kolaboranty, ale za zrádce.⁵⁰

Při vlastním historickém výzkumu se termín „kolaborace“ ujal jen v zúžené podobě. Používá se zejména ve vztahu k ideovým souvěrcům okupačního režimu (Vlajka, Národní tábor fašistický a podobně) a aktivistickým novinářům, tedy

46 TESAŘ, J.: „Záchrana národa“ a kolaborace, s. 292.

47 Srv. PASÁK, T.: *Pod ochranou říše*, s. 85.

48 BRANDES, Detlef: *Češi pod německým protektorátem: Okupační politika, kolaborace a odboj 1939–1945*. Praha, Prostor 2000, s. 476.

49 Viz MARŠÁLEK, Pavel: *Protektorát Čechy a Morava*. Praha, Karolinum 2002, s. 193.

50 KÁRNÝ, Miroslav: Die Rolle der Kollaboration in der deutschen Okkupationspolitik im Protektorat Böhmen und Mähren. In: RÖHR, Werner (ed.): *Europa unterm Hakenkreuz*, sv. 1: *Okkupation und Kollaboration (1938–1945)*. Berlin – Heidelberg, Bundesarchiv 1994, s. 149–163, zde s. 155.

k těm „nevládním“ názorovým proudům, pro které se například ve Francii vžilo označení „kolaboracionismus“. V případě české protektorátní reprezentace fakticky přetrvává přístup Tomáše Pasáka a termín „kolaborace“ se používá jen velmi omezeně, a navíc vlastně jen pro označení vládní etapy 1942 až 1945. Důvodem je již zmíněná skutečnost, že v českém jazyce se kolaborací rozumí především nečestná forma spolupráce s nepřátelskou mocí. Proto nejen Tomáš Pasák, ale po něm i další historikové hledali vhodnější termíny, které by současně zohledňovaly národně obranný charakter protektorátní politiky. Výstižnější alternativu k Pasákovu pojmu „retardace“ našli především Robert Kvaček a Dušan Tomášek. S odvoláním na jeden dobový exilový dokument označují ve své biografii Emila Háchy protektorátní politiku za oportunistus, který byl „hromadný, pěstovaný v masovém měřítku, od pražského centra až po okresy a obce“.⁵¹

Důležitý příspěvek v diskusi o české kolaboraci v letech druhé světové války představuje i nedávno vydaná stať Detlefa Brandese „Vyčkávání, aktivismus, zrada“.⁵² V podstatě se jedná o obsáhlou souhrnnou recenzi, která však obsahuje i některé obecnější úvahy. Z nich zasluhuje pozornost především autorova teze, že spolupráci české protektorátní reprezentace s okupační mocí nelze označovat za „státní kolaboraci“. Brandes zde v podstatě polemizuje s brilantní studií Jana Tesaře o české protektorátní společnosti, která byla publikována již v roce 1969.⁵³ Tento závěr Brandes zdůvodňuje tím, že česká reprezentace – narozdíl od režimu ve Vichy – nechtěla provádět „národní revoluci“ pod německou kuratelou ani nevěřila ve vítězství třetí říše. Sázela spíše na vyčkávací taktiku, v níž doufala vytrvat až do doby, kdy válka bude rozhodnuta v německý neprospěch.

Brandesův argument, doplněný i připomenutím státoprávních rozdílů mezi Prahou a Vichy, však není podle mého názoru zcela přesvědčivý. Je totiž patrné, že také Eliášova vláda v počáteční fázi protektorátu prováděla „národní revoluci“, či přesněji řečeno: pokračovala v ní. Svým personálním složením, programem i praktickou politikou navazovala nikoli na Masarykovo a Benešovo Československo, ale na druhou republiku a její ideologické proměny. Téměř okamžité vytvoření Národního souručenství, direktivně řízené hospodářství a další prvky autoritativ-

51 TOMÁŠEK, Dušan – KVAČEK, Robert: *Causa Emil Hácha*. Praha, Themis 1995, s. 96 n.

52 BRANDES, Detlef: Vyčkávání, aktivismus, zrada: Obraz kolaborace v „Protektorátu Čechy a Morava“ v české historiografii od roku 1989. In: CORNELIÛEN, Christoph – HOLEC, Roman – PEŠEK, Jiří (ed.): *Diktatura – válka – vyhnání: Kultury vzpomínání v českém, slovenském a německém prostředí od roku 1945*. Ústí n/L., albis international 2007, s. 91–137. Sborník vyšel paralelně také v německém jazyce.

53 TESAŘ, Jan: Protiněmecká opoziční jednota na počátku okupace. In: JANEČEK, Oldřich (ed.): *Z počátků odboje, 1938–1941*. Praha, Naše vojsko 1969, s. 449–517. Studie vyšla také v publikaci Jana Tesaře *Traktát o „záchraně národa“* (viz pozn. 42), a to jako součást 2. oddílu nazvaného „Vlast, národ a dějiny v českém myšlení na počátku okupace (torzo z roku 1967)“ (s. 77–153).

ního národního státu nebyly z mého pohledu jenom pouhým taktickým ústupkem okupační moci. Šlo v nich především o naplňování nového státního konceptu, který vznikl v důsledku mnichovské tragédie, a samotný fakt okupace jeho implementaci do českého národního prostředí jenom urychlil.

Z celkového pojetí Brandesovy statě je však zřejmé, že její autor řadí protektorátní politiku i nadále do širokého spektra kolaborace, byť jí přiznává národně obranný charakter. Současně se snaží, jak vyplývá z názvu jeho studie, rozčlenit kolaboraci do tří kvalitativně odlišných postojů, které charakterizuje pojmy „vyčkávaní“ – „aktivismus“ – „zrada“. Tento koncept, tedy zkoumání konkrétního chování, je zjevně mnohem schůdnější než lpění na významově mnohoznačném termínu kolaborace. I rakouský badatel Niklas Perzi ve své stati o protektorátních bezpečnostních sborech navrhuje, aby se pozornost soustředila na konkrétní jednání aktérů a „byly tak nastíněny alternativy a různé formy chování v realitě doby okupace“. Pokud jde o protektorátní policii a četnictvo, konstatuje, že „toto spektrum zahrnuje odpor, pasivní odpor až retardující chování, služební horlivost, oportunismus, odbornou ctižádost a ideologický souhlas“. Samotný pojem „kolaborace“ vnímá Perzi přitom podobně jako Miroslav Kárný: je to forma „interakce mezi ovládajícími a ovládanými“.⁵⁴

Odboj, odpor, rezistence, opozice...

Zatímco termín „kolaborace“ vedl k již výše popsané diskusi, ostatní pojmové nástroje sloužící k popisu a interpretaci jednání obyvatel protektorátu podobně významnou polemiku již nevyvolaly. Platí to zejména o základních pojmech „odboj“ a „odpor“, které i přes řadu používaných významových ekvivalentů či odstínů (hnutí odporu, odbojové hnutí, rezistence, pasivní rezistence) jsou v českém jazykovém prostředí již dlouhou dobu zakotveny a mají tudíž i zcela jednoznačný význam.⁵⁵ Už v roce 1965 bylo v československé historiografii zavedeno význačné rozlišování mezi odbojem a odporem, které se s určitou korekcí dodržuje až do dnešní doby. Autoři makety tehdy připravovaných *Dějin československého odboje* termín „odpor“ původně definovali jako „označení všech aktů boje proti okupantům bez ohledu na to, jsou-li živelné či nikoli“.⁵⁶ Toto pojetí se sice udrželo

54 PERZI, Niklas: Protektorátní policie a četnictvo: Stav zkoumání ožehavé a otevřené otázky, hranice bádání. In: PETRÁŠ, J. (ed.): *Kolaborace. Kolaborace? Kolaborace!*, s. 16–26, cit. s. 16 (viz pozn. 39).

55 Viz např. VÁŠA, Pavel – TRÁVNÍČEK, František: *Slovník jazyka českého* (Praha, Fr. Borový 1941, 2., přepracované vydání), který na stranách 1016 a 1020 uvádí následující definice: „odboj = vzpoura, povstání, revoluční činnost“; „odpor = odporování, protivení, obrana proti komu, nesouhlas, námitky“.

56 *Odboj a revoluce 1938–1945: Nástin dějin československého odboje*. Praha, Naše vojsko 1965, s. 54.

i ve slovníkové příručce *Český antifašismus a odboj* z roku 1988,⁵⁷ ale při vlastním historickém výzkumu se termín „odpor“ začal používat jako souhrnné označení spontánních projevů odmítání nacistické okupace a individuálních forem civilní neposlušnosti.⁵⁸ Stal se z něj tak potřebný pandán k pojmu „odboj“, který již tradičně slouží k označování organizovaných aktivit, tedy jako souhrnný výraz pro činnost ilegálních odbojových skupin.⁵⁹

Jediná významnější terminologická kontroverze se týkala pojmu „rezistence“, respektive způsobu, jakým jej použil německý historik Volker Zimmermann ve své průkopnické práci o dějinách říšské župy Sudety. Definoval jej stejně, jako to již před ním učinil známý německý historik Martin Broszat, tedy jako odolnost vůči nacistické indoktrinaci, která vedla jedince či celé skupiny k tomu, aby se otevřeně nebo skrytě, často jen v některých sférách života, nepoddávali snahám o totalitizaci německé společnosti. Zimmermann proto při výzkumu německé většinové společnosti pracoval s dvojicí pojmů *Resistenz* (odpor, nepoddajnost) a *Widerstand* (odboj). V případě české menšiny však zvolil jiný přístup a nepřidržel se ani rozlišování mezi odporem a odbojem, které zavedli českoslovenští historici. Podle Zimmermannova názoru by „pojem odporu (rezistence)“ byl v tomto případě nevhodný, protože „nacistická ideologie postulovala v první řadě německou nadvládu“, takže Češi narozdíl od Němců „odmítali zpravidla mnohem víc než jen některé dílčí oblasti nacionálněsocialistického systému“. Ve vztahu k české menšině tedy Zimmermann použil termín „opozice“, který považoval za adekvátní protipól k pojmu „rezistence“, jež ve svém výzkumu vyhradil pouze pro německou většinu.⁶⁰

Čeští historikové tento přístup odmítli. Celkem oprávněně, protože pokud chceme zkoumat odolnost společenských struktur vůči totalitizaci, nemělo by být až tak podstatné, zda tento odpor pramenil z rasových, národnostních, náboženských, sociálních či jiných pohnutek. V české syntéze dějin sudetské župy byl Zimmermannův termín „rezistence“ označen za méně vhodný, a to především z jazykových důvodů.⁶¹ Nejdále ve své kritice zašel Josef Bartoš, který tuto terminologii označil za vyložené zavádějící a pozastavil se i nad tím, jak Zimmermann tematizoval příslušnou kapitolu: „Autor zde opozici německého obyvatelstva označuje jako

57 KROUPA, Vlastimil a kol.: *Český antifašismus a odboj: Slovníková příručka*. Praha, Naše vojsko 1988, s. 285.

58 Srv. např. KURAL, Václav – RADVANOVSKÝ, Zdeněk a kol.: „Sudety“ pod hákovým křížem. Ústí/L., albis international 2002, s. 180. Autoři kapitoly Josef Bartoš, Ludomír Kocourek a Václav Kural definují odpor jako „neorganizované formy, jimiž se část obyvatelstva, zpravidla i živelně, stavěla proti nacistickému režimu a dávala to najevo skrytým nebo otevřeným způsobem“.

59 Viz např. práce citované v pozn. 56 a 58.

60 ZIMMERMANN, Volker: *Sudetští Němci v nacistickém státě: Politika a nálada obyvatelstva v říšské župě Sudety (1938–1945)*. Praha, Prostor 2001, s. 519.

61 KURAL, V. – RADVANOVSKÝ, Z. a kol.: „Sudety“ pod hákovým křížem, s. 180 n. (viz pozn. 58).

rezistenci (z nepochopitelných důvodů sem zařazuje i pronásledování židovského obyvatelstva, cizí dělníky a zajatce), zvláštní kapitolu pak věnuje sudetoněmeckému odboji, zatímco český odpor a odboj (rezistenci) charakterizuje jako 'opozic' a 'odboj' české menšiny.⁶² Na Zimmermannovu obranu je třeba dodat, že obsah kapitoly o rezistenci německého obyvatelstva volil nejspíše podle toho, co nacisté sami považovali za nebezpečné aktivity vůči jejich režimu, a proto v ní zkoumal i vztah k Židům, válečným zajatcům a zahraničním dělníkům.

Poslední příspěvek k těmto diskusím představují úvahy Jaroslava Kučery a Volкера Zimmermanna o českého výzkumu protektorátních dějin, které byly v loňském roce souběžně otištěny v časopisech *Bohemia* a *Soudobé dějiny*.⁶³ V tomto případě se ovšem nejedná o obvyklou bilanční studii, která hodnotí dosažené výsledky v rámci delšího časového období, ale o reflexi toho, jak se oběma historikům jeví český historický výzkum na základě již zmíněné Gebhartovy a Kuklíkovy syntézy. I když autoři deklarují svoji stať jako snahu vyvolat diskusi, jejich tvrzení jsou podle mého názoru často příliš apodiktická a kategorická, než aby mohla inspirovat k tomu potřebnou pozitivní reakci. Samozřejmě se ztotožňuji s kritikou Jaroslava Kučery a Volкера Zimmermanna, že zásadní slabinou českého historického výzkumu je téměř úplná absence kulturně-sociálních témat, ale už za hodně problematické považují některé jejich konceptuální přístupy.⁶⁴ V následujícím textu se proto omezím jen na stručný komentář několika úvah, jež se sledovaným tématem odboje a kolaborace přímo souvisejí.

Jaroslav Kučera a Volker Zimmermann soudí, že v české historiografii již tradičně dominují dějiny odboje, což „zcela zjevně vychází z potřeby dát co největší

62 BARTOŠ, Josef: Historická terminologie světových válek a odboje. In: GEBHART, Jan – ŠEDI-VÝ, Ivan (ed.): *Česká společnost za velkých válek 20. století (pokus o komparaci)*. Praha, Karolinum 2003, s. 114.

63 KUČERA, Jaroslav – ZIMMERMANN, Volker: Ke stavu českého výzkumu nacistické okupační politiky v Čechách a na Moravě: Několik úvah u příležitosti vydání jedné standardní publikace. In: *Soudobé dějiny*, roč. 16, č. 1 (2009), s. 112–130; německy in: *Bohemia*, roč. 49, č. 1 (2009), s. 164–183.

64 Jako příklad lze uvést nacistickou sociální politiku v protektorátu, v jejímž případě ostře vytýkají autorům protektorátní syntézy, že nezkoumají, do jaké míry byla nástrojem „pacifikace, respektive korupce“ (tamtéž, s. 123). Ve výčtu literatury citované k tomuto tématu přitom Kučera s Zimmermannem opomíjejí práce, které prokázaly, že nacistická sociální politika měla především propagandistický rozměr a nijak zásadně neovlivňovala konkrétní sociální podmínky (např. studie Miroslava Kárného). Kučera a Zimmermann však ve své úvaze hlavně neberou ohled na skutečnost, že právě na sféru válečné výroby se vedle odbojové činnosti nejvíce soustředila nacistická represivní opatření, jak o tom svědčí kompetence zvláštních soudů, zřízení pracovně-výchovných táborů, přímý dohled gestapa nad vybranými zbrojními závody, trestní pravomoci pracovních úřadů aj. Jestliže tudíž chceme zkoumat téma pacifikace a korupce dělníků, tak je samozřejmě nutné zahrnout mezi výzkumné otázky nejenom nacistickou sociální politiku, ale i represivní podstatu okupačního režimu.

váhu pozitivně vnímanému jednání příslušníků vlastního národa“.⁶⁵ Tato kritika se opírá o kvazi-zjištění, že v Gebhartově a Kuklíkově syntéze jednoznačně převládá odbojová problematika: jenom kapitoly, které mají toto slovo přímo v názvu, tvoří přibližně třetinu celkového rozsahu, zatímco termín „kolaborace“ se na podobně významném místě vůbec nevyskytuje, respektive žádná z kapitol se nevěnuje výhradně tomuto fenoménu. Podle autorů kvůli nedostatečné pojmové preciznosti syntéza vytváří značně schematický obraz „běžných“ Čechů, který nakonec vyvolává problematický dojem „celkově odbojné české společnosti“. Kučera a Zimmermann naopak za klíčový problém pro pochopení dějin protektorátu považují fenomén kolaborace, kterému se čeští autoři podle nich věnují pouze v politické rovině. Vedle politické kolaborace ovšem existovala například i kolaborace hospodářská či policejní, takže „stejně jako u dosud přednostně sledovaných politických skupin a exponovaných politiků by měla otázka, jakým způsobem jednali během války, směřovat i na lékaře, policisty, právníky, podnikatele či dělníky“.⁶⁶

Výše shrnutou kritiku lze uplatnit vůči syntéze Jana Gebharta a Jana Kuklíka ale jen z malé části. Oba autoři chtěli prvoplánově sepsat „událostní dějiny“ Protektorátu Čechy a Morava, takže je v syntéze zbytečné nejenom hledat ucelené informace o vývoji na takzvaném odtrženém území,⁶⁷ ale hlavně při tomto koncepčním záměru o její úplnosti nevypovídají ani tak názvy kapitol jako spíše jmenný rejstřík. Ten alespoň orientačně ukazuje, nakolik se Gebhartovi a Kuklíkovi skutečně poda-

65 Tamtéž, s. 125. Odlišný pohled zastával již v roce 1999 Detlef Brandes, který konstatoval, že v centru pozornosti české historiografie už není „ani tak odboj a německá okupační politika, ale široké spektrum špiček kolaborace“ (BRANDES, D.: *Češi pod německým protektorátem*, s. 485 – viz pozn. 48).

66 KUČERA, J. – ZIMMERMANN, V.: Ke stavu českého výzkumu nacistické okupační politiky v Čechách a na Moravě, s. 126–128. Autoři z valné části pomíjejí diskuse, které se v českém dějepisectví vedly kolem termínu „kolaborace“. Upozorňují sice, že v některých evropských zemích se pro určitou formu spolupráce s okupační mocí začaly používat pojmy „attentismus“ nebo „akomodace“, ale už nedodávají, že podobný termín „retardace“ existuje i v rámci protektorátních dějin. Stejně tak se pozastavují nad běžně používaným termínem „aktivismus“, který by nejraději vyhradili pouze pro postoj některých německých politických stran v časech první republiky, a ptají se, co tento pojem odlišuje od pojmu „kolaborace“. Jde přitom po mém soudu o dostatečně srozumitelné synonymum k dvojici základních pojmů, které sami na straně 129 své statě uvádějí: „dobrovolná kolaborace“ (v „českém“ diskurzu „aktivismus“, „aktivistická kolaborace“) a „nedobrovolná kolaborace“ (v „českém“ diskurzu „kolaborace vynucené konformity“, „kolaborační konformismus“).

67 Viz tamtéž, s. 115 n. Autoři v této části své kritické reflexe vyvozují, že Gebhart s Kuklíkem čtenáři předkládají „dějiny českého národa, tedy nacionální výklad v etnickém smyslu“, protože syntéza v plné šíři nepojednává o problematice říšské župy Sudety. Jan Kuklík a Jan Gebhart ve stručném úvodu ovšem zřetelně uvádějí, že jejich výkladový rámec tvoří Protektorát Čechy a Morava.

řilo naplnit to, co si předsevzali: nastínit čtenáři „kdo byl kdo a co bylo co“ v realitě protektorátní totality.⁶⁸ V tomto ohledu nakonec i Kučera s Zimmermannem konstatují, že syntéza přináší mimořádně bohatý faktografický obraz protektorátního období a že její autoři „se v žádném případě nevyhýbají citlivým otázkám odporujícím obecně rozšířenému českému obrazu obětí“.⁶⁹

Zbývá ještě posoudit, jaké konkrétní impulzy přinášejí Kučerovy a Zimmermannovy úvahy pro další české historické bádání. V tomto ohledu, z hlediska konkrétních podnětů, vnímám jejich stať spíše skepticky. Z jejího kontextu se zdá, že oba autoři příslušnou část s názvem „Odboj a kolaborace“ napsali hlavně proto, že nesouhlasí s představou „celkové odbojné české společnosti“, a řešení, jak napravit tento zavádějící dojem, vidí v důsledném používání termínu „kolaborace“. Několik dalších poznámek pak jenom rýsuje v podstatě již tradiční představu o podobě protektorátní společnosti. Podle autorů neexistoval pouze „odboj“ na straně jedné a „kolaborace“ na straně druhé, ale černobílé schéma doplňovaly i „šedé tóny“. Odboj a kolaborace patřily k menšinovým postojům, protože mezi těmito póly stála pověstná mlčící většina, pro kterou byly typické projevy „vnějškově konformního, respektive nenápadného chování“.⁷⁰

Samotné důsledné používání pojmu „kolaborace“ ovšem podle mého názoru žádnou podstatnou inovaci historického výzkumu nepřináší. Jedná se totiž, jak už bylo několikrát řečeno, především o moralizující kategorii, kterou lze bezpečně použít pouze v těch oblastech, v nichž můžeme v dostatečné míře poznat i její aktéry. Samozřejmě je to v první řadě sféra veřejné politiky, kterou je možné dostatečně podrobně zkoumat jak v rámci jednotlivých názorových proudů, tak na mikroregionální úrovni.⁷¹

Pokud ovšem budeme zkoumat českou společnost jako celek, ve všech sférách její existence, stane se tento přístup krajně problematickým. Platí to především o pojmu „nedobrovolná kolaborace“, který Jaroslav Kučera a Volker Zimmermann ve svých úvahách rovněž připomínají a jenž může být v tomto kontextu vyloženě zavádějící. Z věcného hlediska jeho obsah v každodenním životě společnosti netvoří nic jiného než pasivní dodržování dobově podmíněných pravidel a konvencí. Je tak základní normalitou, kterou nastolil nacistický režim, oním pomyslným bodem s hodnotou nula, od něhož se na obě strany odvíjejí další vzorce chování. Pokud bychom se pohybovali v grafu, který již před lety narysoval pro chování

68 GEBHART, J. – KUKLÍK, J.: *Velké dějiny Zemí koruny české*, sv. XVa, s. 8 (viz pozn. 17).

69 KUČERA, J. – ZIMMERMANN, V.: Ke stavu českého výzkumu..., s. 127.

70 Tamtéž, s. 126 n.

71 K tomu srv. zejména nedávno vydané vynikající práce: NIKRMAJER, Leoš: *Činnost a vývoj Národního souručenství v Českých Budějovicích v letech 1939–1942*. České Budějovice, Jihočeské muzeum České Budějovice 2006; PETRÁŇ, Josef: *Dvacáté století v Ouběnicích*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2009.

německé společnosti ve třetí říši historik Detlev Peukert, tak nám napravo od tohoto bodu začnou naskakovat následující hodnoty: nonkonformita, odmítání, protest, odboj.⁷² Pokud ale budeme sledovat opačný trend (a jednalo by se například o protektorátní žurnalistiku), tak bychom směrem doleva zapsali následující termíny z výzkumů Pavla Večeři: manifestace kolaboračního jednání, kolaborační konformismus, aktivismus.⁷³

Alternativní model chování protektorátní společnosti

Jestliže se snažíme nejenom popsat, ale především pochopit chování protektorátní společnosti, tak bychom už konečně měli opustit dosavadní terminologickou rovinu našich úvah a potřebnou inspiraci hledat především v sociologii. Ta nejenom umí pracovat s hodnotově neutrálními pojmy, ale dokáže vygenerovat i komplexnější model, než jakým je dosud široce sdílená představa o společnosti, která žila v jakémsi permanentním dilematu mezi odbojem a kolaborací. Je samozřejmé, že u podobně zaměřených výzkumů budeme potřebovat především jasná kritéria, které nám umožní charakterizovat základní formy chování. Pokud jde o protektorátní společnost, respektive osoby, které byly její součástí, měly by nás zajímat – vzhledem k jejich potenciálním postojům – dvě základní veličiny:

1) míra adaptace – zda se aktéři podmínkám, které nový režim zavádí, přizpůsobují a dodržují jeho psaná či nepsaná pravidla, anebo nikoli;

2) míra identifikace – zda se aktéři s novým režimem ztotožňují a berou jej za svůj, případně považují nový daný stav za již neměnný, anebo nikoli.

Porovnáním obou veličin získáme představu o vztahu jednotlivých aktérů k okupačnímu režimu a můžeme se pokusit k této hodnotě přiřadit alespoň obecné, základní postoje:

Adaptace	Identifikace	Vztah k režimu	Způsob chování
adaptovaní	ztotožnění	kladný	loajalita
neadaptovaní	ztotožnění	neutrální	delikvence
adaptovaní	eztotožnění	potenciálně nepřátelský	oportunismus
neadaptovaní	neztotožnění	nepřátelský	rezistence

Právě „adaptovaní – neztotožnění“ tvoří v rámci protektorátní společnosti onu pověstnou „mlčící většinu“, která sice navenek vystupuje vůči režimu loajálně, ale

72 PEUKERT, Detlev: *Inside Nazi Germany: Conformity, Opposition and Racism in Everyday Life*. London, Penguin Books 1993, s. 83.

73 VEČEŘA, P.: Ošemetné Scylla a zrádné Charybdy protektorátních novinářů, s. 265 (viz pozn. 40).

uvnitř je plná existenčního strachu, protože se s tímto režimem vnitřně neidentifikovala, uvědomuje si jeho brutalitu a jeho oficiálním, chlácholivým deklaracím nevěří. Tito lidé fakticky představují hlavní záložní rezervoár domácího odboje, jehož význam po úvodním vzepětí rezistence v počátcích okupace znovu roste v závěrečné etapě druhé světové války. Je přitom zřejmé, že nejenom válečná ztráta společenských demokratických elit, ale současně i okupační prožitek této „mlčící většiny“ sehrál klíčovou úlohu při prosazování socialistických myšlenek a poválečném mocenském nástupu komunistické strany.

Skupina „neadaptovaných – ztotožněných“ se sice může jevit na první pohled problematicky, ale spíše jen proto, že dosavadní historický výzkum zatím nevěnoval žádnou pozornost například studiu takzvané černé ekonomiky. Rovněž v podmínkách okupace docházelo k hospodářské kriminalitě, ať již šlo například o černý obchod ve velkém měřítku, krádeže nedostatkových produktů, padělání potravinových lístků a podobně. Mám zde na mysli ovšem jenom ty činy proti válečnému hospodářství, jejichž nositelé jednoznačně využívali danou situaci ve svůj vlastní majetkový prospěch. Obdobně jako za první světové války se také v protektorátu vytvářela vrstva takzvaných válečných zbohatlíků, pro které byl charakteristický nedostatek vlasteneckého i sociálního citění.

Obecné termíny „loajalita“ a „oportunismus“ přinášejí podle mého názoru pro popis protektorátní reality nesporné výhody. Narozdíl od pojmu „kolaborace“ jsou sémanticky jasně uchopitelné a nejenom v českém jazykovém prostředí nemají charakter expresivní nálepky. Používání pojmu „kolaborace“ naproti tomu vyžaduje zavádění dalších vysvětlujících přívlastků (vynucená kolaborace versus dobrovolná kolaborace) anebo posuzování, jaké jednání ještě bylo mravně zdůvodnitelnou mírou kolaborace a co již mělo povahu národní zrady (viz například zmíněná Brandesova triáda pojmů „vyčkávání“ – „aktivismus“ – „zrada“). Tento termín se samozřejmě nesnažím vytěsnit z historického výzkumu, jeho smysluplné využití však vidím skutečně hlavně v oblasti protektorátní veřejné politiky, kde máme dostatečnou možnost poznat jednotlivé aktéry a jejich motivy.

Výše popsany model postojů a jednání protektorátní společnosti je samozřejmě pouze teoretický. Již na první pohled je zřejmé, že zejména „míra identifikace“ představovala dynamickou veličinu, jejíž hodnota závisela od řady okolností. Nastíněný model je tak spíše jen vodítkem, které naznačuje, do jakých oblastí bychom mohli směřovat další výzkum vedle tak potřebného zmapování „protektorátní každodennosti“. Česká společnost byla vystavena silnému ideologickému působení, cílené indoktrinaci, která si za svůj cíl kladla ovlivnit koncepty individuálního chování. Tato propaganda byla samozřejmě vedena z více stran – jak ze strany domácího a zahraničního odboje, tak ze strany nacistického režimu a českých aktivistických sil, které daný stav již považovaly za neměnný. Je přitom zřejmé, že účinnost této propagandy odvisela i od konkrétního průběhu druhé světové války a její reflexi v české protektorátní společnosti. Současně se jednalo o společnost, která i ve sférách civilního života byla konfrontována s brutalitou nacistického okupačního režimu. Chceme-li tedy porozumět chování české společnosti v letech druhé světové války (a tím také její hodnotové orientaci v době osvobození), mu-

síme v neposlední řadě reflektovat i elementární skutečnost, že tato společnost nefungovala na principu svobodné volby, ale naopak ji brzy zcela ovládl strach.⁷⁴ A ten měl samozřejmě různé podoby, sahající od pocitů individuálního ohrožení až k obavám o další osud národní pospolitosti.

74 K tomuto tématu srv. např. KAMENEC, Ivan: Fenomén strachu a alibizmu v kontexte kolaborácie a odboja na Slovensku v rokoch 1938–1945. In: SYRNÝ, Marek a kol.: *Kolaborácia a odboj na Slovensku a v krajinách nemeckej sféry vplyvu v rokoch 1939–1945*. Banská Bystrica, Múzeum Slovenského národného povstania, s. 21–31.